

<https://doi.org/10.18778/0208-6077.26.02>

Sławomira Tomaszewska

STRUKTURA RZECZOWNIKOWYCH DERYWATÓW PARADYGMATYCZNYCH
POCHODNYCH OD WYRAŻEŃ PRZYIMKOWYCH

Rzeczowniki od wyrażeń przyimkowych tworzy się w polszczyźnie w dwojaki sposób: przez sufiksację bądź paradygmatyzację. Derywaty sufiksalne, takie jak np.: *bezmózgowiec*, *beZRęKawnik*, *nagolennik*, *podgiówek*, *podkurek*, *podniebienie*, *podobiadek*, *podomka*, *przyłbica*, *przyimek*, *zaduszki*, *zamordyzm*, *zaskórniak* itp. mają wyrazistą strukturę, a przykłady formantów, które je tworzą, znaleźć można w podręcznikach. Inaczej jest z derywatami paradygmatycznymi. Ten sposób tworzenia nowych wyrazów ma już wprawdzie w polszczyźnie dość bogatą literaturę¹, ale nie wszystkie problemy wyjaśnione są w niej do końca. Brak jest na przykład m. in. dokładnego opisu sposobów przechodzenia wyrażeń syntaktycznych do klasy rzeczowników. Wiadomo tylko, że powstałe w ten sposób wyrazy przybierają paradygmat męski, żeński bądź nijaki i że nie zawsze wzorzec odmiany derywatu jest taki sam, jak paradygmat rzeczownika wchodzącego w skład wyrażenia przyimkowego². Przypatrzmy się zatem bliżej temu

¹ Por. R. Laskowski, H. Wróbel, *Użycie paradygmatu w funkcji formantu słowotwórczego we współczesnej polszczyźnie*, "Język Polski" 1964, t. XLIV, s. 214-220; B. Krejza, *Słowotwórcza rola fleksji we współczesnym języku polskim*, "Studia Śląskie" 1974, Seria nowa t. XXVI, s. 193-205; Z. Kurzowa, *Derywacja fleksyjna czyli paradygmatyczna w języku polskim i próba objaśnienia jej genezy*, "Zeszyty Naukowe UJ" 1974, Prace Językoznawcze z. 42, s. 93-103; J. Chludzińska, *O formacjach typu podpunkt, zapazucha. Na marginesie książki M. Karasia "Nazwy miejscowe typu Zalas, Podgóra w języku polskim i innych językach słowiańskich"*, Kraków 1955, "Poradnik Językowy" 1956, z. 3, s. 90-101; K. Waszakowa, *Słowotwórstwo rzeczowników z formantami paradygmatycznymi we współczesnym języku polskim*, "Polonica" 1983, IX, s. 5-28.

² Por. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa 1984, s. 313.

zjawisku odwołując się do przykładów apelatywów funkcjonujących w polszczyźnie ogólnej i w gwarach, a odnotowanych przez ważniejsze słowniki³.

Obserwacja złożeń apelatywnego pozwala na stwierdzenie, iż rzeczowniki odwyrażeniowe najczęściej tworzy się od podstaw składających się z przyimka i rzeczownika, rzadko - przyimka i innej imiennej części mowy, tj. przymiotnika bądź zaimka. Derywaty występują w trzech rodzajach gramatycznych, powstają zaś w wyniku kilku różnych zabiegów. Na trzy z nich zwraca uwagę w jednym ze swych artykułów Z. Kurzowa⁴. Nie wyczerpuje to jednak całości zagadnienia, co nie dziwi w zestawieniu z faktem, iż autorka posługiwała się materiałem apelatywnym z jednym tylko przedrostkiem (*bez-*). Analiza większej i bardziej urozmaiconej grupy leksykalnej pozwala na obserwację z bogatszymi wnioskami.

Pierwszy etap derywacji przebiega jednakowo we wszystkich grupach derywatów, którym poświęcony jest artykuł. Polega on na przekształceniu wyrażenia przyimkowego w rzeczownik, w którym przyimek z podstawy słowotwórczej pełni funkcję prefiksu. Następne etapy derywacji są już zróżnicowane w zależności od składu wyrażenia podstawowego i uzyskanych rezultatów odmiennych operacji słowotwórczych. Dalsze rozważania będą więc poświęcone stosunkom, jakie zachodzą pomiędzy imienną częścią podstawy słowotwórczej a derywatem. Wyróżnić tu można dwa zasadnicze rodzaje derywatów paradygmatycznych, w których derywacja polega na:

A. zmianie paradygmatu derywatu w stosunku do paradygmatu imiennej części wyrażenia przyimkowego, co przejawia się:

I. zmianą paradygmatu wraz z przeniesieniem wyrazu z jednej części mowy do innej,

II. zmianą paradygmatu w obrębie tej samej części mowy;

B. pozostawieniu derywatu w tej samej deklinacji i podtypie deklinacyjnym z jednoczesną utratą rekcji przyimka w derywacie.

Derywaty grupy A.I. powstają w wyniku:

1. zmiany paradygmatu przymiotnikowego na rzeczownikowy, przy

³ Z bogatego materiału gwarowego, zawartego w kartotece *Słownika gwar polskich* PAN skorzystano za pośrednictwem monografii J. S y m o n i - S u ł k o - w s k i e j, *Formacje rzeczownikowe utworzone od wyrażen przyimkowych*, Wrocław 1987.

⁴ Por. Z. K u r z o w a, *op. cit.*, s. 99.

czym derywat należy do deklinacji nijakiej z *-e* w mian. lp. (1)⁵: *przednowie* `czas przed nowymi zbiorami, przednowek` SXVI, L nieuz., SWil, SW rzad., KSGP Kasz.,

2. zmiany paradygmatu zaimkowego na rzeczownikowy, przy czym derywat należy do:

a) deklinacji nijakiej z *-e* w mian. lp. (1): *przedsobie* górń. `rozszerzenie przodka chodnika na prawo i lewo, na szerokość chodnikową w każdą stronę` SW;

b) deklinacji męskiej z *-ø* w mian. lp. (1): *podseb* `zanieczyszczenie się własnym kałem` KSGP Kasz. daw.;

c) kategorii plurale tantum (1): *przedsoby* `to, co jest przed sobą, z przodu; biust, gors` SW, KSGP Mazow., Parcz., Kuj.⁶

Niewielka liczba przykładów świadczy o tym, że jest to dość rzadki sposób tworzenia formacji, stanowiący zaledwie 0,2% wszystkich przeanalizowanych derywatów odwyrażeniowych. Tak więc gros formacji powstaje od wyrażen syntaktycznych z rzeczownikiem w podstawie, a zatem derywacja zachodzi w obrębie tej samej części mowy.

Derywaty grupy A.II. powstają w wyniku:

1. przesunięcia z paradygmatu jednego rodzaju do paradygmatu innego rodzaju:

a) z paradygmatu deklinacji żeńskiej do paradygmatu deklinacji nijakiej z *-e* w mian. lp. (212): *bezdroże, bezgranicze* `prze-strzeń bez granic, o niewidocznych, niewiadomych granicach` SW, SJP rzad., *bezmierze* `beźmiar; przestrzeń niezmierna, nieograniczona` L, SWil, SW rzad., *bezrobocie, bezrybie, dorzecze, międzybelcze* bud. `miejsce między belkami` SW, *międzydroże* `miejsce między drogami` SSStp, SXVI, SWil, SW, *międzygórze* `miejsce między górami` SSStp, SXVI, L, SWil, SW, SJP, *międzyłopatkowe* anat. `miejsce między łopatkami` SXVI, L, SWil, SW, *międzywojnie, nadscenie* teatr. SJP, *podziemie, pogórze, pogranicze, popiersie, porzecze, powojnie, przedwiośnie, przedszkole, zastodole* itd.,

b) z paradygmatu deklinacji męskiej do paradygmatu deklinacji

⁵ Cyfry w nawiasie oznaczają liczbę zanotowanych przykładów.

⁶ Struktura osobliwa z uwagi na to, że zaimek zwrotny nie bywa używany w liczbie mnogiej. Por. J. S y m o n i - S u ł k o w s k a, op. cit., s. 130.

nijkiej z -'e w mian. lp. (245): *bezbrzeże* 'przestrzeń nie mająca brzegów, granic' SWil, SW, SJP, *bezchlebie* 'brak chleba, głód' SW, SJP rzad., *bezdasze* 'brak dachu nad głową' SW rzad., *bezgruncie* 'miejsce, gdzie na ma gruntu, grzańskie bagno' L, SWil, SW, SJP daw., *bezguście*, *beztalencie*, *bezwietrze*, *międzytorze*, *nadbrzusze*, *nadkarcze*, *nadogonie*, *nadole*, *nadproże*, *poobiedzie*, *poddasze*, *podzamcze*, *przyzębnie*, *ubocze*, *zabłąże* 'miejsce za błagiem, sąsiedź' KSGP Wkp., *zabłocie* 'miejsce za błotem' L, SW, *zabrodzie*, *zadworze*, *zamostcze*, *zapłocie*, *zbocze* (≠ z boku) itd.

Powstawaniu wyrazów zaliczanych do grup a) i b) obligatoryjnie towarzyszy alternacja morfonologiczna w podstawie słowotwórczej. Taki sposób tworzenia formacji od wyrazów przyimkowych jest bardzo stary i sięga epoki prasłowiańskiej⁷. Dodać tu jednak należy, iż historycznie rzecz biorąc, powstałe w ten sposób derywaty mają formant sufiksalny *-*oje*, którego funkcję współcześnie pełni końcówka -'e, a nowe wyrazy - na wzór tych istniejących od dawna - tworzy się dziś seryjnie poprzez paradygmatyzację, a więc bez udziału morfemu afiksального;

c) z paradygmatu deklinacji żeńskiej do paradygmatu deklinacji męskiej z -*ø* w mian. lp. (51): *bezzaw* 'bez jawy' SWil, *bezzuski* zool. 'ryba koścista z rzędu skrzeliowatych, bezpiętych' SWil, *bezzmiar* 'przestrzeń niezmierna, bezkres' L, SWil, SW, SJP, *bezzskór* zool. 'ryba koścista z rzędu szczupakowatych' SWil, SW, *bezzim* 'to, co jest bez zimy; jesień' KSGP Opol., *kuzim* 'urodzony przed zimą' SW, KSGP gw. nad Rabą, *nadmiar*, *naszop* 'strych nad szopą' KSGP Kasz. nieuż., *podkłod* bartn. 'drzewo pod kłodę, które bartnik wybierze na barć' SWil, SW, *podszczęk* 'to, co jest pod szczęką; część kantara' KSGP Kurp., *podzim* 'późna jesień' KSGP Śl., *pościan* 'to, co jest po ścianie; cień sylwetki człowieka lub przedmiotu' SW, KSGP Maz., Mazow., Ostroł., Suwal., Lit., *pozim* 1) 'przedwiośnie' KSGP Lubel., 2) 'wiosna' KSGP Kasz., Brod., Śl., *przyskał* 'góra otaczająca złożę ciała kopalnego' SW, *przyziem* 'parter' SW, *ustrzech* 1) 'okap' SW, KSGP Kasz., 2) 'poddasze' KSGP Kasz., 3) przen. 'dom, mieszkanie' KSGP Kasz. itp.,

⁷ Por. F. S ł a w s k i, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*, [w:] *Słownik prasłowiański*, t. I, Wrocław 1974, s. 85.

d) z paradygmatu deklinacji nijakiej do paradygmatu deklinacji męskiej z -o w mian. lp. (14): *naciast* 'zaczyn na ciasto chlebowe używany zamiast drożdży' L, SWil, SW daw., *podpołudzień* 'drugie śniadanie' KSGP Podl., Złot., *pośłoń* 'to, co jest po słońcu; strona słoneczna' SW, KSGP Zaol., *przyczół* 1) 'archit. 'szczyt, najczęściej trójkątny, stanowiący zwieńczenie budynku' SJP, 2) 'bud. 'końcowa podpora mostu lub wiaduktu, na której opiera się górna konstrukcja mostu' SJP, *zapol* 1) 'przedział w stodole lub w spichrzu, gdzie się składa żęte zboże, słomę, siano; sąsiek' KSGP Gar., Łuk., Lubel., Młp. środk., Kresy, 2) 'przegroda oddzielająca sąsiek od klepiska' KSGP Maz. itd.,

e) z paradygmatu deklinacji męskiej do paradygmatu deklinacji żeńskiej;

- samogłoskowej (12): *odwieczerza* 'podwieczorek' KSGP Parcz., Kal., *odwieczora* 'popołudnie' KSGP Ciesz., N. Sącz, Miel., *poboka* 'to, co jest po boku' SXVI, SWil, SW daw., *pobrzeża* 'pas ziemi rozciągający się wzdłuż brzegu morza, rzeki; wybrzeże' L nieuz., SWil, SW daw., *podogonia* 'pas w uprząży leżący pod ogonem' KSGP Kasz., *podstola* 'szuflada' SW, *przykopycia* 'skarpetka' KSGP Olsz., *zatyła* 'przedni lub tylny szczyt wozu' KSGP Lubel. itd.,

- spółgłoskowej (11): *bezbrzeż* 'przestrzeń nie mająca brzegów, granic' L, SW, SJP rzad., *bezseń* 'brak snu; bezsenność' SW, *nadbrzeż* 'nadbrzeże' SW, *odwieczerz* 1) 'popołudnie' SXVI, L, SWil, SW daw. SJP przest., poet. i gw., KSGP Młp., Lubel., Kal., Mazow., Ostr., 2) 'podwieczorek, rzadziej posiłek wieczorny' SJP rzad., KSGP Mazow., *pobocz* 'miejsce z boku czego' L, SWil, SW daw., SJP, 2. 'przegroda w stajni dla jednego konia' L, SW, SJP, 3. często w lm. 'wodze, cugle do pętania konia' L, SWil, SW, *podwieczerz* 1) 'podwieczór, przed wieczorem' SW, SJP daw., tylko w wyrażeniu: *na podwieczerz*, KSGP N. Targ, Żyw., Lubel., 2) 'podwieczorek' KSGP Kros., Gor., Żyw., *przedwieczerz* 'pora przed nadejściem wieczoru' SJP, *ubocz* 1) 'miejsce położone na boku, na stronie' L, SWil, SW, SJP daw. dziś reg., 2) 'pochyły teren, zbocze góry' SWil, SW, SJP KSGP Podh., 3) 'bok góry pokryty zielenią' SW, KSGP Zak., 4) 'miejsce na pochyłości góry, gdzie wycięto las' SW, KSGP Podh., 5) 'grunt pochyły w jedną stronę' SW, KSGP Podh., 6) 'miejsce niedostępne w górach' SW, KSGP Boch., *zales* 'miejsce za lasem' SW, *zbozcz* 'zbocze' SJP daw. itp.,

f) z paradygmatu deklinacji nijakiej do paradygmatu deklinacji żeńskiej:

- samogłoskowej (6): *bezdnia* `to, co nie ma dna` SW i SJP też *bezdna* rzad., poet., *bezednia* `jw.` SJP, KSGP *bezedna* Hrub., *bezodnia* Ukr., *naciasta* `zaczyn na ciasto chlebowe używany zamiast drożdży` L, SWil, SW daw., *podniebia* `klimat, stan powietrza` SWil, *zapola* 1) `miejsce za polem` KSGP Kasz., 2) `część stodoły lub spichrza; sąsiek` KSGP Biała Podl., 3) `okolica bezleśna` KSGP Suwał. itp.,

- spółgłoskowej (4): *bezdeń* `to, co nie ma dna; `otchłań, głębia` SWil, SW, SJP indyw., SSStp *bezden*, *poddeń* `słoma kładzona na dno, podściółka` KSGP Chełm., *przezeń* `to, co nie ma dna` SW daw., SSStp *przezen*, *zapol* `przedział w stodole lub spichrzu; sąsiek` KSGP Kasz.

Derywaty żeńskie spółgłoskowe kończą się z reguły, jak i inne wyrazy tej klasy, na spółgłoskę miękką bądź funkcjonalnie miękką. Ich powstawaniu towarzyszy więc obligatoryjna alternacja morfonologiczna, podobnie jak tworzeniu derywatów rodzaju nijakiego z końcówką *-e*.

2. Derywaty grupy A.II. powstają także w wyniku przeniesienia do innego podtypu deklinacyjnego w obrębie tej samej odmiany (np. z podtypu samogłoskowego do spółgłoskowego lub z twardego do miękkiego):

a) w rodzaju męskim (11): *nałęcz* `pas w uprzęży leżący na karku` KSGP Grój., *pobocz* 1) `miejsce z boku czego` L, SWil, SW, SJP daw., 2) `przegroda w stajni dla jednego konia` SW, SJP, 3) często w lm. `wodze, cugle do pętania konia` L, SWil, SW, *podlaś* 1) `miejsce, okolica pod lasem` SW, 2) `Podlasie` SW, *podstol* `szuflada` KSGP Śl., *podwórz* `podwórze` SW, KSGP Międzych., Kasz., Suwał., Podl., Lubel., Podole, *przedwiczierz* SJP poet., *poles* 1) `ziemia, kraj leżące pod wielkimi lasami`, 2) `brzegi, krańce lasów`, 3) `miejsce po wyciętym lesie, polesie` SW, *ubocz* `miejsce położone na boku, na stronie` KSGP okolice Rabki, *zabłąż* `to, co jest za błagiem; sąsiek` KSGP WKP. itp.,

b) w rodzaju żeńskim (10): *bezdroż* `czas, w którym drogi są nie do przebycia` SW *bezdroż*, SJP daw., *międzyrzecza* `obszar położony między rzekami` L, SW daw., *naręcz* `pewna ilość, liczba czego; tyle, ile się da unieść na rękę, wiązka` SW, SJP, KSGP

Malb., Wkp., Śl., Podl., *odosa* `pas rzemienny albo tyczka idąca od końca osi do początku hołobli` L, SWil, SW, *poręcz*, *poręcza* (\leq po ręce) `oparcie krzesła, fotela` SW, *powódź* (\leq po wodzie) *przyodwieczerz* `czas przed wieczorem` SW, KSGP Lub., *ustron* 1) `miejsce na uboczu; zacisze` SWil, SW, SJP przest. dziś rzad. poet., KSGP Śl., 2) `miejsce boczne w stosunku do czego; bok, strona` SJP,

c) w rodzaju nijakim (77): *bezdnie* `to, co nie ma dna` SXVI, L, SWil, SW, *bezdrzewie* `brak drzew, teren nie zarośnięty drzewami` SW, SJP, *bezprawie*, *międzypiętrze* `miejsce między jednym a drugim piętrem` L, SWil, SW, *międzyzebrze* anat. `przestrzeń między dwoma żebrami` SW, SJP, *nadkopycie* wet. `krążek u góry kopyta końskiego` SXVI, L, SWil, SW, *nadoknie* bud. `fragment ściany nad oknem` SWil, SW, SJP, *nadrzewie* `miejsce na drzewach wśród koron i gałęzi` SW, KSGP Mazow., *poddenie* `słoma dawana pod sno-py stogu lub w stodole` SW, KSGP Maz., Podl., Lubel., *podgardle* 1) `przednia część szyi pod gardłem` SXVI, SWil, SW rzad., SJP, KSGP Maz., Podl., Kiel., Wiel., Wolsz., Niemodl., Ciesz., 2) lek. `nabrzmiałość pod gardłem` SWil, SW, KSGP Tcz., 3) rzeź. `tłuste mięso z dolnej części szyi wołu, świni` SWil, SW, KSGP Kon., Mazow., Sieradz., Tarn., Ryb., Niemodl., Zaol., Orawa, Rzesz. (i jeszcze 7 innych znaczeń), *pojutrze*, *polecie* 1) `pora przejściowa między latem a jesienią` L, SW, SJP, 2) `urodzaj` SW, SJP, KSGP gw. nad Sanem, *przedeźniwie* `czas przed żniwami` KSGP Kasz., *przedlecie* `koniec wiosny` SStp, SXVI, L, SWil, SW, *przedmieście*, *przedpiekle*, *przezdenie* `coś, co jest bez dna` SXVI, *zabagnie* `miejsce za bagnem` KSGP Siedl., *zabłocie* L, SW, *zaoknie* `miejsce za oknem` SW, KSGP Krak. itp.

3. Derywacja w obrębie tej samej części mowy, tj. rzeczownika może polegać także na zmianie liczby. Dotyczy to sytuacji, w której wyraz podstawowy należy do kategorii rzeczowników występujących tylko w liczbie mnogiej, derywat zaś jest w liczbie pojedynczej i odmienia się według paradygmatu:

a) rodzaju męskiego (3): *bezkosmek* bot. `roślina z rodziny bezkosmkowatych` SWil, SW, SJP, *bezskrzel* zool. `ryba z rzędu bezskrzelnych` SWil, SW, *podniebios* `powietrze, przestworza` SStp;

b) rodzaju nijakiego (16): *bezludzie* `brak ludzi; miejsce bezludne` SW, SJP, KSGP Biała Podl., *międzydrzewie* SWil, SW *naddrzewie*

L, SWil, SW, odludzie SW, SJP, KSGP Biała Podl., Tarn., Kros., Ciesz., Kram., podniebienie SWil prowinc., SW gw., przedgodzie SW, KSGP Kasz., Ostroż., Gar., Puł., Biłg., Zak., przedplecze zool. SW rzad., SJP, przedświąteczne `czas przed Zielonymi Świątkami' SW, KSGP Ostroż., przedzapuście SW, KSGP Wkp., Mazow., Suwał., uwrocie 1) `miejsce za wrotami we wsi, od pola' SW, KSGP Krak., 2) `miejsce przed wrotami, w zagrodzie' SW, KSGP Tarnob., zaplecze 1) `miejsce za plecami, na tyłach czego' L, SWil, SW, SJP, 2) zool. `płytką grzbietową tułowia owadów' SW, SJP itp.

Do grupy B. należą derywaty typu *bezsens, zagranica, przedpołudnie*, które powstały w wyniku innych operacji słowotwórczych niż dotychczas prezentowane. Derywacja polega tu - jak to określa Z. Kurzowa - "na specyficznym zabiegu wprowadzenia w mianownik liczby pojedynczej afleksyjności podstawowego rzeczownika na skutek utraty w derywacie zdolności rekcji przez przyimek z podstawy słowotwórczej"⁸. W rezultacie otrzymujemy więc jakby zrost przyimka z mianownikową formą rzeczownika. J. Chłodzińska dopatruje się w takich formacjach podobieństwa z budową compositów typu *woziwoda*, w których formantem jest nieodmienność drugiego członu, czyli brak rzędu czasownika⁹. Można także po prostu przyjąć, że formacje typu *bezsens, zagranica* powstały drogą perintegracji fleksyjno-składniowej jako wtórnie urobione formy mianownikowe w stosunku do wyrażen *bez sensu, za granicą*¹⁰.

1. Zabiegowi takiemu podlegać mogą rzeczowniki wszystkich rodzajów liczby pojedynczej, więc w efekcie powstają derywaty:

a) męskie (218): *bezdech, bezkres, bezład, bezsens, bezwstyd, międzyakt* 1) `przerwa między aktami sztuki' SW teatr., SJP przestarz., 2) `krótka dodatkowa scena między aktami sztuki' SJP, *międzypokład* (mors.), *nadbruk* indyw. `wzniesienie na bruku' SJP, *popłon, podpokład, przedświt, przedzmrok, przybok* 1) `boczna część domu, skrzydło SXVI, L, SW daw., SJP, 2) `przybudówka do stajni lub stodoły' KSGP Dęb., *przykielich* (bot.), *przyrów* indyw. `miejsce przy

⁸ Por. Z. Kurzowa, *op. cit.*, s. 98.

⁹ Por. J. Chłodzińska, *op. cit.*, s. 93.

¹⁰ Proces powstawania nowych mianowników na skutek przesunięcia się granicy morfologicznej szczególnie łatwo można zaobserwować na przykładzie *z za granicy* \neq *z zagranicy* \neq *zagranica*.

rowie SJP, *zalas* `miejsce za lasem KSGP Sand., *zarynek* `plac za rynkiem L, SW. SJP daw. itd.;

b) żeńskie (123): *beznadzieja*, *beztroska*, *bezwola*, *nazima* `późna jesień L, SW, *nadstępka* (żegl.), *podgóra*, *podkora* `część mózgu obejmująca skupiska substancji szarej, leżące pod korą mózgową SJP, *podłata* `to, co jest pod łata; *okucie płozy* KSGP Opat., Kros., San., *podnalepa* `otwór pod nalepą KSGP Ciesz., *przytarczyca* (anat.), *zagranica*, *zapazucha* itd.;

c) nijakie (81): *bezczucie*, *bezдно*, *dopołudnie*, *międzymorze*, *pomorze*, *popołudnie*, *podwzgórze*, *przedpokwitanie*, *przedpołudnie*, *przedramię*, *przymorze*, *zamorze* itd.

Jak wynika z przykładów, w tej grupie apelatywów nie dochodzi do żadnych zmian podstawowego rzeczownika, derywat bowiem pozostaje w tej samej deklinacji i podtypie deklinacyjnym, co wyraz podstawowy. Słotwórczym wykładnikiem derywacji jest więc nieodmienność rzeczownika, jego mianownikowa forma. Oczywiście pamiętać należy, że uwaga ta dotyczy tylko drugiej części derywacji. Pierwsza, przypomnijmy, polega na przekształceniu wyrażenia przyimkowego w rzeczownik, który zaczyna funkcjonować w systemie językowym według reguł obowiązujących wszystkie imiona.

2. Do omawianej grupy zaliczyć też trzeba derywaty, które występują tylko w liczbie mnogiej. Ponieważ podstawowy rzeczownik cechowała także liczba mnoga, to operacja słotwórcza, w rezultacie której powstała formacja, polega tu również na unieruchomieniu fleksyjnym w mianowniku, ale tym razem liczby mnogiej. Przykłady (24): *międzynogi* anat. SW, *międzyściany* `przesmyk między ścianami KSGP Podh., *nadnerki* anat. L, *odełby* `odpadki włókna z górnej połowy konopii KSGP Mazow., *odgiówki* `odpadki włókna pozostałe z pierwszego czesania lnu od strony główek KSGP Podl., *podbrwie* `powieki KSGP Mrąg., *podkolany* `pończochy bez stopy KSGP Ostr., Rzesz., *połokty* `pas tkaniny przyczepiony jako ozdoba do rękawa (u łokcia lub ramienia) SStp, *ponogi* `pedały w warsztacie tkackim KSGP Mrąg., *poświęta* `czas poświęteczny SW, *przedeźniwy* KSGP Złot., *przedświty* SW, *przynerki* anat. L, SW, *zachlewy* KSGP Kasz. daw., *zaogrody* KSGP Kasz., *zbrzezi* `kawałek płótna z frędzlami, który przedłuża osnowę KSGP Giż. itp.

3. To samo zjawisko obserwujemy w grupie rzeczowników zaliczanych do kategorii plurale tantum (9): *powakacje* SJP pot., *pre-*

dechrzciny ` poczęstunek przed chrzcinami ` SW, *przedgody* SW, KSGP Ostroł., Węgr., Siedl., Zam., Hrub., Wiel., Pozn., N. Targ, *przed-świętki* ` czas między Wniebowstąpieniem a Zielonymi Świątkami ` KSGP Kasz., *przedzapusty* KSGP Wkp., *przydrzwia* SW, SJP indyw.

W formacjach występujących tylko w liczbie mnogiej derywacja niekiedy sygnalizowana jest dodatkowo odmienną końcówką mianownika, np.: *kolana* - *podkolany*, *łokcie* - *połokty*, *żniwa* - *przeżniwy* itp.

Omówione wyżej różne rodzaje derywatów tworzy się na ogół w sposób regularny. Niekiedy ich powstawaniu towarzyszy obligatoryjna alternacja morfonologiczna, o czym była już mowa wcześniej. W kilku przykładach można zauważyć także pewne różnice w składzie morfemowym wyrazu podstawowego i derywatu. Są one wynikiem dezintegracji podstawy, np.: *pociot*¹¹ ` wuj; *maż*, *krewny ciotki* ` SStp, L, SWil, SW *żart.*, SJP *przestarz.*, KSGP Pozn., Kuj., Mazow., Łuk., *dopołud* ` *dopołudnie* ` KSGP Siedl., *dopołuż* ` jw. ` KSGP Lim., *dopołuń* ` jw. ` KSGP Przew., *podżoład* 1. *podbrzusze*, 2. *popręg* KSGP Kasz., *nadpęcie* wet. ` część kończyny powyżej pęciny u koni i bydła ` SWil, SW, SJP. Jak wynika z ilości podanych przykładów, zjawisko jest dość rzadkie, ponieważ znakomita większość derywatów tworzona jest w sposób regularny.

Na zakończenie trzeba by uczynić jeszcze jedną uwagę ogólną. Uważny czytelnik dostrzegł z pewnością, że niektóre wyrazy powtarzają się wielokrotnie w nie zmienionej postaci w różnych grupach derywatów, bądź w formie nieco odmiennej z końcówką dostosowaną do odpowiedniego rodzaju gramatycznego, ale z tym samym znaczeniem. W tekście nie sygnalizowano za każdym razem wszystkich możliwych oboczności derywatów, by nie zakłócać toku wywodu. W tym jednak miejscu generalnie trzeba stwierdzić, że wiele derywatów występuje w dwóch, trzech, a czasem nawet pięciu postaciach. Alternują z sobą nie tylko derywaty paradygmatyczne różnych rodzajów, ale także paradygmatyczne z sufiksalnymi. Oto kilkanaście wybranych przykładów:

bezdnie n. || *bezdno* n. || *bezdeń* ż. || *bezdnia*, *bezdna* ż.,
bezmierze n. || *bezmiar* m. || *bezmiara* ż.,
naciasta ż. || *naciast* m. || *naciasto* n. || *naciastek* m.,

¹¹ Może to derywat wsteczny od *pociotek*?

nadbrzeże n. || *nadbrzeg* m. || *nadbrzeż* ż.,
odwieczór m. || *odwieczerz* ż. || *odwieczerza* ż. || *odwieczora* ż.,
pobocze n. || *pobocz* m. i ż.,
podcepie n. || *podcep* m. || *podcepek* m.,
poddenie n. || *poddenek* m. || *poddenka* ż.,
podwieczerze n. || *podwieczór* m. || *podwieczorek* m.,
poręcz n. || *poręcz* m. i ż. || *poręcz* ż.,
przedpiersie n. || *przedpiersienie* n. || *przedpiersień* m.,
przedwieczerze n. || *przedwieczerz* m. i ż.,
przyczoło n. || *przyczół* m. || *przyczółek* m.,
ustrzecha ż. || *ustrzech* m.,
zanadrze n. || *zanadra* ż. || *zanadro* n. || *zanadry* lm.
zapiece n. || *zapiecek* m. || *zapiecko* n.,
zapol n. || *zapol* m. i ż. || *zapola* ż. || *zapolnica* ż.,
zatyłe n. || *zatył* m. || *zatyła* ż. itp.¹²

Tak oto przedstawiają się modele słowotwórcze rzeczownikowych derywatów utworzonych od wyrażen przyimkowych w procesie derywacji paradygmatycznej. Jak wynika z przywołanych przykładów, niektóre grupy derywatów niemal w całości reprezentowane są przez słownictwo dawne bądź gwarowe. Znak to, że współczesny język dąży do uproszczeń i ogranicza się do powielania tylko niektórych struktur. Przytoczona statystyka pokazuje, które typy derywatów są najbardziej ekspansywne, a co za tym idzie - najliczniej reprezentowane. Porównanie z onomastycznym systemem słowotwórczym ujawnia istnienie jeszcze innych sposobów derywacji paradygmatycznej od wyrażen przyimkowych niż te, które wykorzystywane są przez system apelatywny. Są to już jednak tylko szczegółowe i nie-liczne uzupełnienia dwu typów podstawowych.

¹² Istnienie obok siebie formacji sufiksalnych i bez sufiksów może być uznane za przejaw derywacji wstecznej tych drugich form od pierwszych, np. *naciast* ≤ *naciastek*, *podcep* ≤ *podcepek*, *przyczół* ≤ *przyczółek*, *zapol* ≤ *zapolnica*. Zebrany materiał zawiera też kilkadziesiąt przykładów oboczności derywatów sufiksalnych i paradygmatycznych zakończonych na -e w mian. lp., typu: *odnie* || *odniówka*, *naskórze* || *naskórek*, *podstope* || *podstopek*, *pomorze* || *pomorzka*, *zapasie* || *zapaska* itp. W sumie jednak derywaty z postaciami obocznymi nie są zbyt liczne, bo stanowią ok. 8% całego zasobu apelatywów tworzonych od wyrażen przyimkowych.

WYKAZ SKRÓTÓW

Skróty geograficzne

Biała Podl.	- Biała Podlaska	N. Sącz	- Nowy Sącz
Biłg.	- Biłgoraj	N. Targ	- Nowy Targ
Boch.	- Bochnia	Olsz.	- Olsztyn
Brod.	- Brodnica	Opat.	- Opatów
Chełm.	- Chełmińskie	Opol.	- Opolskie
Ciesz.	- Cieszyńskie	Ostr.	- Ostróda
Dęb.	- Dębica	Ostroł.	- Ostrołęka
Gar.	- Garwolin	Parcz.	- Parczew
Giż.	- Giżycko	Podh.	- Podhale
Gor.	- Gorlice	Podl.	- Podlasie
Grój.	- Grójec	Pozn.	- Poznańskie
Hrub.	- Hrubieszów	Przew.	- Przeworsk
Kal.	- Kaliskie	Puł.	- Puławy
Kasz.	- Kaszuby	Ryb.	- Rybnik
Kiel.	- Kieleckie	Rzesz.	- Rzeszowskie
Kon.	- Konin	San.	- Sanok
Krak.	- Krakowskie	Sand.	- Sandomierz
Kram.	- Kramsk	Siedl.	- Siedlce
Kros.	- Krosno	Sieradz.	- Sieradzkie
Kuj.	- Kujawy	Suwał.	- Suwalskie
Kurp.	- Kurpie	Śl.	- Śląsk
Lim.	- Limanowa	Tarn.	- Tarnów
Lit.	- Litwa	Tarnob.	- Tarnobrzeg
Lub.	- Lubawskie	Tcz.	- Tczew
Lubel.	- Lubelskie	Ukr.	- Ukraina
Łuk.	- Łukowskie	Węgr.	- Węgrów
Malb.	- Malborskie	Wiel.	- Wieluńskie
Maz.	- Mazury	Wkp.	- Wielkopolska
Mazow.	- Mazowsze	Wolsz.	- Wolsztyn
Miel.	- Mielec	Zak.	- Zakopane
Międzych.	- Międzychód	Zam.	- Zamość
Mraż.	- Mrągowo	Zaol.	- Zaolzie
Młp.	- Małopolska	Złot.	- Złotoryja
Niemodl.	- Niemodlin	Żyw.	- Żywiec
Niesz.	- Nieszawa		

Skróty tytułów słowników

- Cn - G. K n a p s k i, *Thesaurus polono-latino-graecus*, Kraków 1643.
KSGP - Kartoteka *Słownika gwar polskich* PAN, Kraków.
L - S. B. L i n d e, *Słownik języka polskiego*, t. 1-6, Lwów 1807-1814.
SXVI - *Słownik polszczyzny XVI wieku*, Wrocław 1966-1987.
SJP - *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I-XI. Warszawa 1958-1969.
SStp - *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I-X, Warszawa 1953-1988.
SW - J. K a r ł o w i c z, A. K r y Ń s k i, W. N i e d ź w i e d z - k i, *Słownik języka polskiego*, t. 1-8, Warszawa 1900-1927.
SWil - *Słownik języka polskiego*, wyd. M. Orgelbrand, t. 1-2, Wilno 1861.

Sławomira Tomaszewska

STRUCTURE OF THE PARADIGMATIC NOUN DERIVATIVES
DERIVED FROM PREPOSITIONAL PHRASES

This article presents in detail the process of derivation as a result of which prepositional phrases are transformed into nouns. Special emphasis is laid on the relations between the nominal part of word-formation base and a derivative. In connection with this, two main groups of derivatives are distinguished. The first one comprises such words as e.g. *bezrobocie*, *dorzecze*, *przedwiośnie*, *poddasze*, *podgardle*, *ubocze* whose creation involves a change of the basic noun's paradigm. The second group includes words such as *bezsens*, *poplon*, *przedświt*, *przedpołudnie*, *zagranica* in which the basic noun's pattern of declension is not changed. In its derivative the basic noun has nominative form irrespective of its syntactic relationship to the preposition with which it was connected in the prepositional phrase.